

Деветосептемврийските събития в Хасково между пропагандата и истината

Д-р Веселина Узунова – гл. уредник в о-л „Най-нова история” на РИМ-Хасково

Събитията в Хасково, последвали Деветосептемврийския преврат оставят своя дълбок отпечатък в обществената памет на града. Местната преса, реструктурирана в оръжие на политическата пропаганда още от първите дни се заема да подпомага внушенията на новата власт. Хасковският вестник „Народна борба”, орган на БРП /к/, подготвя населението за предстоящите важни общественополитически промени и вдъхва увереност в политиките на ОФ. Печатът е мощно средство за контрол, с което комунистите боравят дълго преди 9 септември. Първите дни след преврата са изпълнени със страх. Пропагандата на новата власт обаче успява да подмени това усещане и да го превърне във всенароден празник на страниците на своите печатни органи.

В Хасково отпразнуването на 9 септември започва с един ден. Едва след обяд на централния площад се появяват първите партизани, водени от политкомандира на VII ВОЗ Янчо Костов. „Народна борба” тържествено отбелязва момента в първия си брой – на 16 септември, където е описано „образуването на първия многохиляден народен митинг”¹. „Митингуващите” са няколко хиляди тютюноработници, използвани както преди, така и след 9 септември от БРП/к/ за всички масови, обществени прояви на комунистите. В спомените си Я. Костов разказва, че радостта на комунистите бързо отстъпва пред страховете на ОФ комитета, заради липсата на оръжие и отношението на началника на хасковския гарнизон пол. Велико Маринов.² Споменът за В. Маринов е представен по-различно от друг член на ОФ комитета - уважаваният хасковски лекар д-р Павел Тагаров, макар историята да е същата. При разпределението на първите задачи по овладяването на града, е уговорено Тагаров да се срещне с полковника и като стари познати, да уреди бъдещите отношения на комитета с военните. В. Маринов се съгласява Тагаров да произнесе реч пред военните и да поздрави партизанския отряд от името на гарнизона. Не е съгласен обаче да даде оръжие и амуниции, както и да допусне партизаните в казармата, преди да получи инструкции от Министерство на войната.³ Междувременно става ясно, че все още укриващите се в околностите над с. Брястово партизани от отряд „Асен Златаров” няма да успеят да присъстват на първия митинг пред Общината и за празничното честване на преврата ОФ комитета организира

¹ „Народна борба”, бр. 1/ 16.09.1944 г., с.1

² Спомени на Янчо Костов, ДА-Хасково, инв. № 52, 1957

³ Спомени на д-р Павел Тагаров, ДА-Хасково, инв. № 51, 1967 г.

пристигането на няколко хиляди тютюноработници. По молба на д-р Тагаров пол. Маринов осигурява камион, с който партизаните да бъдат докарани до Хасково в следобедните часове на 9 септември, за провеждането на официалното посрещане на отряда на следващия ден.

Отново по спомени на Янчо Костов събралото се множество пред сградата на Общината е призовано на протест срещу *неподчинението* на началника на гарнизона, въпреки съществуващата вече уговорка между д-р Тагаров и пол. Маринов. Костов произнася реч на импровизирания протестен митинг и цели да подготви обществото за последвалата жестока разправа с военните и техния командир. Както е вече уговорено, на 10 септември към 11 ч. отряд „Асен Златаров”, начело с неговия командир Иван Араклиев влиза в града и тържественото посрещане започва. Следобед на същия ден пол. Маринов получава изненадващо посещение в щаба на полка от партизаните Я. Костов и Ив. Араклиев. В спомените си оцелелият от разстрела кап. Николай Русев разказва че, двамата партизани са въоръжени с шмайзери, пистолети и гранати около кръста. „Бяха дошли да се запознаят с командира на полка и да уредят взаимоотношенията си с последния.” В разговора си с тях пол. Маринов заявява, че е получил единствено заповед да зачисли партизаните на хранене и облекло в казармата, редом с другите войници, както и да организира тържествено побратимяване. Костов и Араклиев отклоняват направената покана, като заявяват, че биха дошли само ако командирът им предаде изцяло командването на полка.⁴ В ОФ комитета заповед за предаване на оръжие и за провеждането на побратимяването между военни и партизани не идва и поставен по натиска на комитета д-р Тагаров тръгва за София, за да се посъветва с Министерство на войната.

На 12 септември сутринта пол. Маринов окончателно изгубва връзка с ОФ комитета и посочения за заместник на Тагаров Петър Парапанов. По неизвестно чия покана в града пристигат 2 камиона с партизани от Борисовград (дн. Първомай), начело с Благой Пенев, Дялчо Василев Дялчев и Демир Янев, които са тържествено посрещнати на поредния организиран митинг в центъра на града. Н. Русев пояснява, че точно това партизанско звено е използвано от военното ръководство на „Пловдивска революционна област” за овладяване на войсковите части там, където е нужно. Съответно, на 9 и 10 септември са поставени под контрол всички войски в Пловдив, а на 11 партизаните се отправят към казармите на Трета пехотна дивизия в Стара Загора

⁴ Русев, Николай, „Последната крепост или изясняване на истината за Хасковските събития около 9 септември 1944”, изд. Балкани 2009, с.8

и Чирпан, оставяйки след себе си десетки трупове. На 12 септември се насочват към Хасково.⁵ В късния следобед митингът в центъра на града приключва и всички потеглят към казармите на полка. Тълпата нахлува вътре с възторжени викове, вдигайки на ръце войници и партизани. Тържествените речи са прекъснати от продължителна картчена стрелба. Настъпва хаос и събралите се хасковци да засвидетелстват „побратимяването“ между войници и партизани се разбягват уплашено. Разстреляни са петима военни – пол. Велико Маринов, пор. Начо Гюлемезов, пор. Димитър Маразов кап. Иван Чукурлиев и фелдфебел Михаил Илиев Иванов. В стрелбата загиват партизанинът Дойчо Дойчев и един работник – милиционер. Друг милиционер е ранен.

Градът е потресен от това кърваво събитие и новата власт е задължена да обясни и поднесе своите съболезнования към близките на загиналите. В няколко поредни броя „Народна борба“ отразява неадекватната реакция на политическото ръководство. В броя си от 16 септември, например, изданието съобщава за погребението на жертвите на инцидента. Упоменати са имената единствено на тримата „въстаници и милиционери“ – Дойчо Дойчев Лозев, Атанас Хилендаров Симов и Петър Андонов. Отразено е и как от балкона на Общината кметът Георги Даскалов не само, че не споменава за загиналите офицери, но и използва случая, за да почете паметта на комунистите – работнически дейци от Хасково на 9 юни 1923 г.⁶ Мълвата сред населението се разнася бързо – *военните са стреляли срещу партизаните!* В този дух са и последвалите вестникарски публикации, даващи ценни уточнения за инцидента, като например, че между другото са разстреляни петима офицера, сред които е и самият гарнизонен командир, героят от войните пол. Маринов.

Много години по-късно единственият оцелял офицер от Втори артилерийски полк Николай Русев издава своите мемоари и разкрива друга, по-различна версия за събитията. Там той описва как партизаните замислят избиването на офицерите и как хладнокръвно осъществяват този пъклен план, приписвайки вината върху военните. Русев разказва как първо е арестуван кап. Чукурлиев, който е бил единственият въоръжен офицер в поделението. След това политкомисарят на борисовградските партизани Демир Янев заповядва на хората си да се качат по етажите, да обезоръжат дежурните и да заемат позиции по прозорците. При Янев се появяват партизаните, арестували фелдфебелите Борис Ангелов и Михаил Илиев, към които присъединяват

⁵ Пак там, с.14

⁶ „Народна борба“, бр.1/16.09.1944, с.1

кап. Чукурлиев, кап. Русев и пп Димов. Пол. Маринов, като вижда какво се опитват да направят партизаните, прави опит да успокои ситуацията и да влезе в диалог с Демир Янев. Внезапно от някъде се чува изстрел, даващ сигнал за започването на масовата стрелба. „Стреляше се без прекъсване и с всички видове ръчни оръжия – пушки, карабини, леки картечници, шмайзери и пистолети.”, пише Русев.⁷

Стрелбата спира едва привечер и на плаца са довлечени трупове на убитите офицери. В някои от безжизнените тела партизаните продължават да изпразват пълнителите, други са обрани. По-късно през нощта въоръжени партизани отиват в евакуираната батарея в Болярово, където залавят пор. Панайот Танев, извеждат го и го убиват по особено жесток начин. Убиецът е слабоумният коняр на полка Благой Босев, който по-късно е назначен за милиционер в София.⁸ Същата нощ складовете на казармата са разбити и ограбени. „През цялата нощ стрелбата и виковете из града не секнаха. Стреляше се във всички части на града – в центъра и в покрайнините. Из улиците са патрулирали партизански и доброволчески комунистически полупияни въоръжени групи.”⁹ Самопровъзгласилите се за народни борци криминални престъпници мародерстват из града дни наред.

За т.нар инцидент Централният комитет на ОФ е уведомен официално от ОФ-Хасково едва на 23 май 1945 г. В писмото си комитетът го нарича „организиран бунт против новата, отечественофронтowska власт” и удобно спестявайки си подробностите около неконтролируемата кражба на оръжие и неспособността на комитета да овладее масовата вандалщина из града в продължение на дни, докладва: „комитетът на ОФ организира отбраната на града срещу две войскове части, за които имахме основание да се съмняваме. В помощ на комитета между другите се притече и санитарната школа от София, която беше евакуирана в Хасково.... Същите изцяло бяха на поста си до стабилизиране на положението в Хасково и околията”.¹⁰ Въпреки цитираният документ за реална опасност от нападение на града едва ли може да се говори и разполагането на въоръжени части по изходите надали има за цел да възпре такова нападение. Притесненията на ОФ комитета по-скоро идват от заграбените оръжия и амуниции от складовете на полка и избягалите войници от казармата на 12 септември, които дни наред се укриват в града. На 16 септември комитетът взема решение да събере ограбеното оръжие: „да се издаде обява и разгласи по високоговорителите и глашатая –

⁷ Русев, Н. съч. цит. оп, сс.21-26

⁸ Пак там, с.45

⁹ Пак там, с.41

¹⁰ ДА-Хасково, ф.92, оп.1, а.е. 6, л.59

Всички ония, които са вземали такова под какъвто и да е предлог, в срок от 24 часа, считано от днес, да го представят в канцеларията на комитета. Неизпълнителите горното нареждане ще бъдат наказани като саботьори и мародери”.¹¹

Към края на септември 1944 г. хасковските семейства отново се сбогуват със своите скъпи синове, съпрузи и братя, мобилизирани в армията. Местният ОФ комитет трескаво работи по издирването и връщането на заграбеното от казармите оръжие и военно имущество. Сформираната с постановление на Министерски съвет Национална гвардия на 10 септември обхваща бившите партизански чети с оглед на бързата им мобилизация за фронта. Първоначалните обещания – военни и партизани да се бият рамо до рамо във войната не се спазват. А стремежът партизани да заменят бързо царските офицери не се осъществява, поради липсата на нужна подготовка. Все пак някои партизани са скоростно издигнати в офицери с нововъдената служба помощник-командир или политкомисар. На фронта задачата им се свежда главно до наблюдение и упражняване на контрол над българските войници и офицерството и ликвидация на всякакво възникнало недоволство. Далеч от дома не са малко случаите на отвличания, разстрели и саморазправа между партизани и военни, което превръща тази война в непопулярна. Тези обстоятелства са удобно пропуснати от хасковския политкомисар на фронта Янчо Костов, произведен в майор и пом. командир на II армейски артилерийски пехотен полк. В публикувано писмо до ОФ комитета в Хасково на 15 октомври той пише: „Аз и моите другари тук правим всичко, което е по силите ни за създаване една желязна дисциплина сред нашата войска, за постигане боевата способност на нашите бойци и няма по-голяма наслада от тая, като гледаме как унищожителния огън на нашата артилерия громи позициите на противника, а славната пехота след това „с ура на нож” разчиства вражеските окопи и бункери.”¹² За войнишките семейства обаче, пламенните слова в „Народна борба” не са никаква утеха и месец по-късно избухват протестите им, че докато съветските войници разграбват домовете в града, техните синове са изпратени на фронта за „пушечно месо”. Пресата публикува разяснителни материали за значението на войната и как това била най-важната война в българската история. Тонът постепенно се втвърдява и една уводна статия от 16 декември определя воплите на войнишките семейства като „гласове на саботьори и провокатори”. „Това са

¹¹ ДА-Хасково, ф.92, оп.2, а.е. 1, л.2

¹² „Народна борба”, бр.10/21.10.1944

тъмните души, които не разбират и не искат новото, за които робството е по-мило от свободата”.¹³

Междувременно в Хасково ОФ хвърля всички свои усилия в организирането на масите в подкрепа на реформите и политиките си. Почти ежедневните масови мероприятия са новост за Хасково, а новите „празници” и задължителното им честване озадачават гражданството му. Така например ОФ организира първия тържествен митинг по повод на годишнина от Октомврийската революция. На първа страница „Народна борба” отбелязва значението на този нов за България празник и го нарича „най-големият празник в световната история”. Митинг-шествието се провежда на „Площад на свободата” с плакати и копринени червени знамена. Най-отпред са поставени портретите на Сталин и Димитров, Ленин, Д. Благоев и Кирков. На този твърде ранен етап ОФ е неспособен да мобилизира големи групи за своите пропагандни цели, особено с оглед на тежката военновременна обстановка, бушуващите репресии срещу хасковското гражданство и подозренията към поставените задачи на предстоящия Народен съд. Политическите мероприятия на ОФ са слабо посетени от изплашените хасковци, макар местната преса да твърди, че „всички излизат да манифестират сплотеността си на своя боен празник”.¹⁴

Само 2 седмици след тежките боеве в Югославия, където навръх Коледа загиват много момчета от региона, пратеник на фронта докладва пред ОК тревожни тенденции сред войниците. Докладвано е за лошото психическо състояние на войската и напрежението вследствие на „зловредни слухове, че на много места имало арестувани близки, братя и сестри на войниците”. Докладчикът подчертава необходимостта от успокояване на ситуацията, като потвърждава достоверността на информацията, както става ясно от следващите му думи: „налагало се освобождаването на такива войници или спиране на арестите в такива случаи. Пишели се писма от вътрешността за обиски в къщите на мобилизираните ...”¹⁵ Месец по-късно, в друго писмо до младежката тракийска организация, Янчо Костов говори за „обновена и прочистена от фашистки елементи народна войска”, като намек за проведена чистка сред войската.¹⁶ Равносметката е повече от 400 загинали от Хасковско, повечето от които са служили в 30-и пехотен шейновски полк в Симеоновград, спечелил си прозвището „Черният полк”.

¹³ „Народна борба”, бр.18/16.12.1944

¹⁴ Народна борба, бр.13/11.11.1944

¹⁵ ДА-Хасково, Ф4, оп.1, а.е.4, л.11

¹⁶ „Народна борба”, бр.27/24.02.1945

Човешките загуби, гладът, мизерията на военновременна комунистическа България съсипва бойния ентузиазъм у хасковци и вместо обединител на народа, войната се превръща в повод за разединение. Нужни са десетилетия усилен пропаганда, за да се заличи усещането на отчаяние и да остане само възхвалата на бойните подвизи на отличили се комунисти, да се създадат образите на героизма в една изпепеляваща човешка трагедия. Но през тежката зима на 1945 г. героизмът на войника отстъпва пред обречените на глад семейства на ранени и загинали на фронта. Полагаемата помощ не винаги достига до нуждаещите се и не се разходва по предназначение. В края на 1945 г. Околийския комитет на БРП/к/ докладва изразходваните средства за подпомагане семействата на военните, изпратени на фронта. В протокола ясно се вижда, че финансово подпомогнати са не само военните и близките им, а и „убити народни борци, партизани, политзатворници, концлагеристи и пострадали”.¹⁷ Изброените 4 категории получават половината сума - 500 хил. лв. финансова помощ, събирана безотчетно от предприятия и граждани на Хасково. В първите години след 9 септември населението е подложено не само на постоянен физически и психически терор, рекет и насилствено идеологическо превъзпитание, но и става свидетел на бързото материално облагодетелстване на онези партийни дейци, по чиято инициатива са избити и изселени хиляди хора от околията.

Недоволството срещу ОФ и провежданите от него политики заплашва с поражение БРП/к/ на предстоящите избори за 26-то Народно събрание. Преминалият в опозиция Никола Петков получава огромна подкрепа сред хасковци и превръща града в едно от местата с най-много жертви на комунистическия режим. На 15 септември 1945 г. Антон Югов инструктира областните директори, кметове и началници на милициите да провеждат предизборните кампании по места при пълен ред и сигурност, без насилие и ненужни арести. В Хасково ръководството на Околийския комитет не успява да изпълни директивата. На 11 ноември ОФ провежда своя предизборен митинг на градския площад, в близост до митинга на привърженици на Н. Петков. Навярно е преценено, че създалата се политическа обстановка е обединила преобладаващите застъпници на опозицията и има огромна опасност непопулярността на БРП/к/ да стане достояние на висшите партийци в София. Този резултат неизменно би довел до оставки по върховете на местните партийни органи, както се заканва Югов в писмото си. Затова митингът на опозицията е разтурен и събралите се хора са прогонени. На съвместното

¹⁷ ДА-Хасково, Ф490, оп.1, а.е.2, л.230

заседание на БРП/к/ на следващия ден, първият секретар на Околийския комитет Янчо Георгиев заявява, че митингът на ОФ е преминал много добре, посетен от над 35 хил. души. „Инцидентът”, както наричат принудителното разпускане на опозиционния митинг, е предизвикан от Иван Станилов -Суганя и Желю Илчев, които „вместо да обуздаят негодуванието на масите, сами са се отдали на разтурянето му”. В протокола е описано твърде необичайното поведение на много от привържениците на ОФ, които са посетили митинга на опозицията от любопитство „и през всичкото време имаше едно отиване и връщане от единия до другия митинг, като прави болшинство на опозицията”.¹⁸ Достоверността на докладваната в протокола посещаемост на митинга на ОФ от 35 хил. души е съмнителна, защото Хасково по това време има само 27 хил. жители, и за такова събрание е нужно пространство от порядъка на 12 дка при средна гъстота от 3 души на м².

Споменът на един от старите хасковски земеделци Делчо Камов разкрива една малко по-различна версия. Според нея митингът на опозицията е свикан до реката, където днес се намира пощенската палата. На митинга говорят земеделците Борис Бумбаров и Петър Сърбински и социалдемократите Христо Пунев и Петър Дертлиев. Земеделци с коне и каруци са се стекли в града, за да чуят своите лидери. „Едва започнал митингът и е нападнат от яростна комунистическа шайка, водена от секретаря на околийския комитет на БКП, Желю Илчев. Прогонени с пръти, хората тръгват на мирна демонстрация из града, а насреща им милиционери тракат затворите на шмайзерите”.¹⁹

Масовата чистка срещу дейци на опозицията е разгърната със страшна сила и покосява наред най-активните и най-непримиримите. Един опит за покушение срещу Димитър Стоянов отнема живота на неговия колега и съидейник адв. Йордан Нанчев и това няма да остане единствената жертва на разправата със Стоянов. Дръзкото му поведение в 26-тото НС спечелва на земеделеца яростни врагове сред онези негови съпартийци и съидейници от ОФ, които са преминала на страната на БРП/к/. Още през пролетта на 1945 г. той е изключен от ОФ и в продължение на две години е безжалостно преследван от хасковските комунисти. Той продължава своята антикомунистическа дейност и със своите статии и защитата на обвинените в помагачество на избягалия геметовец Вакрил Янев се превръща в най-злостия враг на ОФ властта. Защитник е и по дело № 824 от 6 юни 1948 г. на оцелелите от разстрела на

¹⁸ ДА-Хасково, Ф12Б, оп.1, а.е.3, л.23-24

¹⁹ Камов, Д. „Земеделската голгота”, Хасково 1994, сс.52-53

границата любимешки младежи, където разобличава началника на харманлийската милиция Хр. Джамалов. Със спрени адвокатски права и снет депутатски имунитет, през 1948 г. Д. Стоянов получава две присъди от по 5 и 15 год. затвор, от които повечето прекарва в ТВО.²⁰ Повече от 3 години никой не знае къде се намира Д. Стоянов. Делото срещу него е разгледано едва през 1952 г. Останалият без зъби и с треперещи ръце, Стоянов е осъден на 15 г.²¹ В затвора в Пловдив земеделци от целия хасковски регион посещават своя водач, за което понасят тежки последствия – Генко и Йордан Генкови от Малево са осъдени на 5 и 7 години затвор за това, че са занесли храна на Димитър Стоянов в Пловдивски затвор.

В периода между 9 септември 1944 г. и края на 1949 г. няколко стотин души от Хасковско правят опити да напуснат страната нелегално през границите с Турция и Гърция. Малцина успяват да избягат. След 1948 г. ДС предприема крути мерки срещу бегълците, като затяга дисциплината сред милиционерите, увеличава патрулите по границата и разгръща мощна агентурна мрежа в пограничните села. Сред опозиционно настроените земеделци започва един повсеместен тормоз и постоянни провокации от агенти на ДС, които получават за задача да следят, подтикнат към престъпление и уличат набелязаните за ликвидиране жертви. Доблестта и високият морал отстъпват и в душите на стотиците лоялни на земеделската кауза николапетковисти трайно се заселват разочарованието, съмненията и страхът. Своят отчаян протест срещу поголовното унищожение на човешкото и святото, Вакрил Янев пише във в. Клас: „Юда, бъди проклет! Бъди проклет затова, че предаде Исуса Христа, но бъди и трижди проклет, защото създаде това предателско поколение!“²²

²⁰ Туртуриков, Георги, „История на Хасковската адвокатура“, Абагар 2015, с.167

²¹ Камов, Д. съч. цит. оп., сс.56-57

²² Камов, Д. „Спомените се завръщат. Откровение.“ Абърдийн 2013, с.91